

SOCIETAT

Civisme a la república de Sabadell

Jordi Serrano i Blanquer, **President de l'àmbit: la ciutat i civisme**
Congrés de Sabadell ciutat

22 abril 1781 Se feia del temps de la pesta i per los molts llamps que queien sobre esta ciutat, irritada la divina justícia per los mals que cometien i causaven dones dolente¹

Què passa ara a Barcelona? Cauen també llamps i trons? No hi ha civisme? Els darrers mesos a Barcelona s'ha desenvolupat un ample debat sobre el civisme, iniciat d'entrada per una àmplia campanya a l'estiu pel diari *La Vanguardia*. Aquest debat ha volat per sobre de les poblacions veïnes i les ha empès a desenvolupar debats paral·lels. En aquests mesos he presidit l'àmbit: "La ciutat i civisme" del Congrés de Sabadell ciutat. Fruit de les reflexions de les darreres setmanes he decidit escriure les ratlles que segueixen.

Hi ha problemes? Fem-ne un diagnòstic.

1. Actituds incíviques.

Si fem una llista d'actituds incíviques necessitariem moltes pàgines, però fem-ne una primera llista: embrutar el carrer, pintar les parets dels edificis, tirar fulletons, penjar cartells a llocs no apropiats, malmetre les zones verdes, fer soroll, orinar al carrer, escopir, trencar el mobiliari urbà: rètols, papereres, contenidors, bancs per seure, el top manta, patins monopatins, etc.

Normalment quan hom es refereix a l'incivisme, pensa en aquest tipus d'activitats i la societat acostuma a donar les culpes als "sosпитosos habituals": joves, immigrants, turistes, pobres, sense pensar que només és un estereotip.

Però hi ha moltes menes d'actituds incíviques: agredir de paraula o de fet a funcionaris públics: mestres, metges, infermers; la violència domèstica; el soroll a les habitacions de l'hospital Taulí. Aquí ja és més difícil establir que la culpa és dels de sempre. Ja començaríem a acceptar que les actituds incíviques són més extenses. Una part de ciutadans exemplars generen un altre incivisme: deixar les caques dels gossos a les voreres dels carrers. Un problema que sembla que ve de lluny:

26 novembre 1786. Ha eixit un ordre superior que tots los gossos que hi ha a Barcelona se'ls posàs collar, per saber de quins amos són²

Però no ens quedem només en aquest àmbit; eixemplem el camp de visió: saltar-se semàfors en vermell, no respectar els passos zebra, aparcar en llocs prohibits, no llençar les escombraries a les hores adequades, no triar les escombraries, tapar una terrassa, posar un aparell d'aire condicionat a la façana. Aquí ja inclouríem a la quasi totalitat de la població. Però aquest tipus d'anàlisi té un problema: els culpables sempre són els ciutadans normals i corrents. Ens estem deixant actituds cíviques molt més perilloses i greus per a la societat: defraudar a hisenda, negar-se a pagar els impostos. Però si els incívics som quasi tots, per una raó o una altra se'ns amaga un tret fonamen-

tal: en realitat el que fem és culpabilitzar a la ciutadania i això és una mostra d'incivisme institucional. Repassem les actituds incíviques de les institucions i de l'Estat: tractar els ciutadans com a clients i no com a propietaris de la ciutat; no desenvolupar un estat del benestar raonable o tenir un monument a la ciutat a Sallarès i Pla, diputat per la ciutat que es va oposar al primer intent de legislació sobre el treball infantil.

Diuen que un bon diagnòstic és el cinquanta per cent del remei. Arribats en aquest punt, sembla que no queda altra possibilitat que fer lleis i ordenances municipals i plantejar-se posar multes per cada una de les coses que no rutllen a la ciutat. En aquest país quan tenim un problema en comptes d'arreglar-lo el que fem son lleis. De tal forma que som un dels països amb més lleis i com que n'hi ha tantes, llavors, es clar, no es poden complir totes. Posem tres exemple de fariseisme institucional. En primer lloc, la llei sobre gossos del Parlament de Catalunya. Quan temps fa que hi hauria d'haver a la ciutat un cens de gossos? Quants acompleixen les obligacions legals? Un 15%? Algú ha pogut dedicar-se a perseguir els infractors? En segon lloc, en el Parlament de Catalunya fa 15 anys es va fer la llei de reforma de l'assistència primària i es van concedir 10 anys de marge per aplicar-la. A Catalunya encara hi ha més del 20% de CAPS sense reformar per culpa d'un miler de metges incívics que volen cobrar per treballar dues hores el mateix que els que en treballen sis. No és possible que

aquesta sigui la causa que els pacients deixin de ser "pacients"? En tercer lloc la prostitució, un altre problema que ve de lluny i que ara hi ha gent que pretén tenir la vareta màgica de les solucions:

23 febrer 1787 En lo carrer de Sant Pau, a l'entrar-se al carrer d'en Robador, quede un gran tros de terreno vàcuo i fets los fonaments per una altra casa de la Galera, per dones dolentes³

En aquest cas es tracta de veure com es resol la qüestió fonamental de la dignitat de les dones. I per tant, caldria en una primera fase fer com durant la II República: protegir les dones i legalitzar una activitat que omple diàriament d'anuncis les pàgines dels diaris més seriosos. Però això es fa al Parlament de Catalunya.

2. Abans i ara, d'on venim

Quan a Sabadell i a Catalunya hom parla de que "abans" hi havia alguna cosa millor que ara, cal ser molt cautelós. És possible que trobem en el nostre passat alguna cosa que funcionés millor que ara, però deuen ser molt poques coses. Ens traeixen els records. Un repàs al llibre "Sabadell del meu record" de Marian Burguès, pot ser, a banda d'un bon entreteniment, un bon punt de partida per una avaluació ajustada.

Abans la gent no embrutava tant. Era Sabadell l'any 1950 més neta que ara? Cal recordar que els serveis de neteja eren pràcticament inexistents? A més, la major part dels carrers no estaven ni asfaltats, ni tenien voreres.

Abans a l'escola no hi havia conflictes. Cal recordar que la major part de nens i nenes de la ciutat estaven sense escolaritzar? Es clar que no hi havia conflictes!

Abans a la família no hi havia els problemes d'avui. No hi havia violència domèstica? No amb aquest nom. En deien crims passionals i als homes mai els passava res. (Podeu veure el cas de Magdalena Fages, dona maltractada l'any 1602)⁴

Abans les actituds al carrer eren més cíviques. La gent no escupia al carrer com una cosa normal? Fins i tot hi havia rètols als tramvies i autobusos "Prohibido escupir en el suelo"!

Abans es cuidaven les zones verdes. És veritat que la ciutadania no malmetia les zones verdes ni robava plantes acabades de plantar, senzillament, no hi havia pràcticament zones verdes.

Abans els joves estudiaven de valent. Abans els joves no podien estudiar i els que arribaven a la universitat "la mayor parte de ellos eran incalificables; sin ortografía, sintaxis ni nada parecido, en unas letras ininteligibles; revelando que llegaban a las aulas universitarias, después de seis años de bachillerato, sin la preparación más elemental de la escuela primaria." Ho escriu fa més de cent anys Odón de Buen, catedràtic de la Universitat de Barcelona⁵

Abans es tenia cura dels vells i ara no. Si preguntem als historiadors sobre el tracte als vells d'abans ens diran: "La viduitat s'assimilava a la pobresa en dret civil".⁶ O bé "Las viudas fueron, de hecho, uno de los grupos sociales más próximos a la miseria y la indigencia."⁷ Abans la gent es moria al límit de l'edat de jubilació i, per tant, és avui quan millor es mima la gent gran. A més, les generacions anteriors no pagaven impostos i per tant no podien donar pensions als vells. Quina generositat!

Abans la gent no es drogava. Abans les tavernes eren plenes de gent que abans d'entrar a treballar bevien barreges per poder suportar jornades de treball brutals per sous miserables; fins a tal punt que quan la ciutat va obrir un servei de toxicomanies la major part d'usuaris van ser els alcohòlics i la

proporció és la mateixa fins ara, per molt que els titulars siguin sempre uns altres.

Abans es tenia més respecte ambiental. Cal recordar els colors del riu Ripoll i la impossibilitat de viure dels peixos recuperat des de fa molts poc de temps? Fins i tot un dels trets d'identitat i símbols sabadellencs més representatius, les xemeneies fumejant, no deixen de ser un espectacle d'incivisme i d'insalubilitat brutal, que si ara es repetís, provocaria un autèntic escàndol col·lectiu.

Abans la gent tenia valors i ara no. Mai hi ha hagut tan poca violència a la ciutat com ara. Recordem que no fa tant de temps les condicions laborals a la ciutat eren espantoses, els nens a partir dels set anys treballaven en feines a voltes molt perilloses i quan els treballadors volien crear un sindicat per defensar llurs interessos, eren detinguts, exiliats o empresonats.

Ara hi ha crisi de valors. No, els valors no estan en crisi; potser determinats valors –o contravalors– com el diner i la competitivitat tenen massa èxit. Hem vist com l'exaltació de l'individualisme fins al paroxisme a Nova Orleans acaba comportant que quan hom s'està ofegant amb l'aigua al coll, es manté aferrat a una pistola remullada que no li servirà per dissipar la pluja. De fet ens podem regir encara pels valors de la modernitat: Llibertat Igualtat i Fraternitat. La idea que s'ha acabat la història i que vivim la post modernitat, és a dir, el no res, no deixa de ser una cortina de fum per tal que els valors neoliberals de l'egoisme salvatge arrelin.

Qualsevol element de civisme que agafem no té punt de comparació amb l'actual situació de la ciutat després de 25 anys de democràcia. Per tant mai la ciutat ha estat més neta, amb més espais verds, amb més cultura, amb més escoles, amb més solidaritat, amb més associa-

cions, amb més civisme. Es pot interpretar aquesta visió com la defensa tancada de la tasca feta pels representats populars d'una majoria d'esquerreres als ajuntaments des de 1979. I és així com s'hauria d'entendre. Que hi ha coses a fer, és evident, no hem arribat a la fi de la història.

3. Una proposta: l'ètica civil republicana.

Si les persones es comporten a casa seva de forma adequada, la gent té cura dels mobles, pinta la casa de tant en tant, neteja convenientment, etc. Llavors, per què embruten, maltracten destrossen, roben en l'espai públic? Probablement perquè l'espai públic no se'l senten seu. Ens hauriem de preguntar, no se'l senten seu perquè potser no és prou seu! Saben, per exemple, els sabadellencs que són propietaris de 1.400 euros -230.000 de les antigues pessetes- en edificis i equipaments de la ciutat?

És una altra rêmora del franquisme. Durant el franquisme no hi havia ciutadans, hi havia súbdits sota un règim de terror. Per tant, si no hi ha ciutadania, no hi pot haver civisme.

És molt comú dir que als ajuntaments del nord d'Europa, quan planten plantes en una zona verda, en molts llocs, els ciutadans surten a regar-les. Aquí, molts les roben. No serà potser perquè als països més cívics, els ciutadans senten que l'espai públic és seu perquè en realitat és seu?

Per tant, a la pregunta de com poder augmentar el grau de civisme de Sabadell, es respon augmentant la democràcia, és a dir, democratitzant el poder i fent evident que l'espai públic és de tots. No del rei, el President o l'Alcalde, sinó de tots i cadascun de nosaltres. Que això no ha estat així al llarg de la nostra història és evident.

Existeix a la nostra ciutat una llarga història de lluita pel civisme. Ja al segle XIV, l'any 1356 es parla de Jurats, Prohoms i Universitat, i 10 anys més tard Sabadell va lluitar per passar de vila baronial a vila reial. El 1370 Sabadell va aconseguir el dret d'assistir i votar a Corts. Al segle XIX es va lluitar per aconseguir que la jurisdicció de Sabadell pertanyés al Procurador reial i no a la casa dels Meca. Al 1553 es constituí el Trentanari, equivalent al Consell de Cent a Barcelona⁸. Fem un salt en el temps. Fins que s'aconseguí la ciutadania plena va caldre molt d'esforç. Passem pel trienni constitucional fins l'any 1833, quan s'aconseguí definitivament acabar amb la dècada ominosa i l'antic règim, el dret senyorial i la inquisició. Es va trigar molt a tenir el sufragi universal i ajuntaments democràtics al segle XIX, procés que culminà en arribar a l'esplèndida etapa de la II República. Però aquest fil de la història, de lluita per la civilitat, s'estroncà.

José Maria Marçet, l'alcalde franquista de la ciutat, va escriure les seves memòries que portaven el revelador títol de "Mi ciudad i yo. Veinte años de alcaldía 1940-1969". És evident que durant el franquisme no hi havia civisme, perquè no hi havia ciutadans i els franquistes consideraven l'espai públic com a seu: "Mi ciudad". També és revelador el que deia l'inefable Manuel Fraga Iribarne sobre el caràcter de la ciutat de Sabadell:

"Aún falta un análisis serio de lo ocurrido en Vitoria; y que se intentó también en Sabadell: una ocupación de la ciudad, como la de Petrogrado en 1917. Los que creaban un ambiente de presión sobre el gobierno para que perdida la calle (la famosa calle, cuya seguridad debe garantizar todo gobierno digno de este nombre) diera paso a un gobierno provisional, como en 1931..."⁹

Venim d'una ciutat que estava segrestada i quan vam encetar la democràcia els flamants ajuntaments tenien una necessitat imperiosa de legitimar-se davant la ciutadania i van haver de fer front a molts dèficits i van apostar deci-

didament per l'eficàcia per sobre del debat sobre els mecanismes de presa de decisions col·lectives.

Quins nous mecanismes podem establir per fer possible un major grau de democràcia local? Fent possible que el nombre de ciutadans, és a dir, d'habitants de la ciutat que són conscients que la ciutat és de tots, augmenti. I què podem fer? Moltes coses. Potser un bon exercici seria localitzar correctament quins són els models socials de ciutadans exemplars. En general podríem dir que són aquells ciutadans que dediquen una part del seu temps a estar informats i a participar en afers col·lectius de la ciutat, no per al seu bé, sinó pel bé comú. Requereix algun element de partida? No. Poden ser ciutadans de veritat, qualsevol persona de qualsevol condició social i cultural, que estimi la ciutat.

Què podem fer per tal que augmenti el civisme? Caldria analitzar què ho fa que uns ciutadans estimin la ciutat i altres no. Estimar la ciutat pot ser el resultat de moltes coses a primera vista molt distants del tema que ens afecta avui. Sentir-se propietaris de la ciutat pot ser un primer esglaó. Sentir-se protegits per la comunitat en pot ser una segona raó, això vol dir comptar amb un estat de benestar sòlid del que hom pugui sentir-se'n orgullós. Si no es corre el perill de considerar la pobresa com a incivisme. En tercer lloc tot el que afecta a l'educació popular, la intel·ligència, la cultura i l'art. Amb el conreu d'aquests valors es pot aconseguir la fe civil necessària per vestir un gran culte a la llibertat, d'amor a la democràcia entesa com la participació els 365 dies de l'any. I en aquest dèler de perfecció ciutadana es pot estendre la civilitat a molts àmbits del nostre espai públic.¹⁰

La major part de pobles que nosaltres considerem com a abanderats i exemples de civisme tenen un denominador comú: tenen una pressió

fiscal més elevada i, com a contrapartida, un major grau de serveis públics i entre ells una dedicació especial envers els nens i nenes. Sense pagar impostos no hi ha solidaritat perquè és impossible el repartiment de la riquesa. A més, a menys diferències socials acostuma a haver-hi menys delictes.

Civisme és també dissenyar un espai públic on les zones de vianants vagin creixent i on el transport públic tingui preferència. És trist haver de recordar que el 70% dels desplaçaments es fan a peu o en transport públic. Donar l'espai públic al transport privat és una altra forma d'incivisme institucional. Idees com el "camí escolar" són una bona síntesi de civisme i de prioritització dels infants.

4. Retornar el poder al poble.

"El poder mismo es ilegítimo. El mejor Gobierno no tiene más títulos para él que el peor."

John Stuart Mill

Avui existeix molt poca tradició democràtica en la nostra ciutat. Tot el civisme republicà de Sabadell creat entre els albors de la revolució liberal i 1939 va ser exterminat i els millors models de ciutadans, empresonats i exiliats. Ara quasi hem de començar de zero.

El llibre editat per l'Ajuntament de Barcelona l'any 1993 *Civisme i Urbanitat* és un bon exemple del que diem i en part les actuals ordenances fiscals de la ciutat veïna en són el seu fill ideològic. El llibre està dividit transversalment entre obligacions de l'ajuntament, —sempre menys que les dels ciutadans— i obligacions dels ciutadans. Això denota la pròpia mentalitat dels responsables municipals quan entenen que l'espai públic és de l'ajuntament i els ciutadans són en realitat clients dels seus serveis. No, l'Ajuntament representa però no substitueix la voluntat popular i per tant és inseparable l'Ajuntament de la ciutat.

Com s'exerceix la ciutadania? Hi ha moltes formes, les més tradicionals són anar a votar —o abstenir-se conseqüentment, no per mandra—, però és evident que només votant cada quatre anys no n'hi ha prou. Pensar que la democràcia és això és un error que s'ha produït als darrers 30 anys de democràcia i que estan en la gènesi dels problemes de civisme. Calen moltes més coses.

Hom diu que un dels pobles més cívics del món és Suïssa. Quants referèndums en aquests 30 anys hem fet a la nostra ciutat sobre aspectes de la nostra vida quotidiana? Cap. El civisme i la democràcia, no tenen res a veure? Per què encara avui no hi ha elecció directa dels regidors de barri per part dels ciutadans? Per què no hi ha llistes obertes?

L'associacionisme és potser l'element clau de com s'expressa la ciutadania avui. Es necessita també espai per la dissidència, (per la dissidència, no pel gamberrisme). Aquesta és la garant de la democràcia i a voltes anticipa els canvis que han de venir com ens escrivia Henry David Thoreau. Cal entendre la crítica com una actitud, encertada o no, d'estima a la ciutat.

Cal apropar els centres de decisió i de poder als ciutadans: municipalitzar l'ensenyament bressol, infantil i primari i establir sistemes de tutela ciutadana en pot ser un exemple. I també la municipalització dels CAP, amb sistemes de tutela i participació ciutadana com a les escoles. Els directors de les escoles i dels CAP haurien de tenir un estatus ciutadà especial. Se'ls ha d'exigir professionalitat i entrega més enllà del contracte, però se'ls hauria de tractar com a el que són: els formadors dels futurs ciutadans, i els aliats fonamentals quan estem malalts, es a dir, la més alta missió de la ciutat.

Podem donar l'espai públic de la ciutat als seus habitants? Una bona part sí. Per exemple tot el rodal es pot donar a la gestió dels ciutadans i les seves

organitzacions. En part ja es fa, però es podria generalitzar. Es podrien establir també contractes entre l'ajuntament i les escoles de tal manera que cada escola sigui la propietària i la conservadora d'una plaça dels seu entorn. L'escola com a bressol de la república pot jugar un paper fonamental en l'educació de ciutadans actius, però no pot fer la seva feina si les famílies i les institucions, al mateix temps, no fan la seva. No podem exigir a l'escola que arregli allò que desarrepla el resta de la societat.

Proposem doncs un sistema d'afrontar aquells aspectes que no ens agraden de la nostra ciutat des d'aquesta perspectiva: la ciutat som tots aquells que hi vivim. Cal reinventar-se un concepte d'autoritat democràtica a tot arreu: a l'ajuntament, a les escoles, als CAP, a l'hospital, al carrer, a les empreses, a tot arreu. I per això cal més democràcia. Cal ser clars; poques normes, però que els ciutadans les puguin complir i que els poders públics estiguin en disposició de fer-les complir. Cal ser pedagògics, cal que la ciutadania vegi clarament que quan la ciutat acorda alguna mesura, aquesta es complirà. Ens podem emmirallar en els països amb més tradició democràtica. En el proper desplegament dels mossos d'esquadra existeix la possibilitat de refer un mal que arrosseguem des de la transició i és que, davant la manca d'efectius de la policia nacional, la policia municipal ha assumit un rol que no li pertoca. Cal retornar a la idea que la policia municipal té com a primer objectiu fer acomplir les ordenances municipals..

Per estimar la ciutat és necessari l'arrelament i per aconseguir l'arrelament són necessàries moltes coses, però una d'elles són el signes d'identitat. Calen doncs en l'espai públic elements que ens identifiquin, que ens diferenciïn, que siguin el producte de la participació en el disseny de la ciutat.

Però, encara, sense fer transcendir les nostres vocacions a tan reculats temps, avui venerem els vestigis del que fou; i una finestra, un capitell, una façana ampla i matussera, l'ull obscur d'un pou, un portal de ferradura, una xifra posada al dintell d'una portalada, un escut..., elements que el caminant distret no descobriria, a nosaltres ens parlen d'un pretèrit que té la sàvia virtut d'estimular-nos en el patriotisme local. I encara, al damunt i per damunt de tot això, poseu-hi la història, poseu-hi els homes que ho animaren fins a donar a cada cosa aquell sentit humà intrínsec que la fa perdurable. Llavors us trobareu en una síntesi puixant de patriotisme, que és com dir l'arrelament per atracció de la terra.¹²

Una ciutat amb civisme no vol dir una ciutat sense conflictes, vol dir una ciutat on els conflictes s'intenten conduir per la via democràtica o si es fracassa s'intenta conviure en el marc del dissens. En aquest sentit és molt més cívica una ciutat amb conflictes que una ciutat dormitori on els seus ciutadans han renunciat a opinar i criticar la seva ciutat. Cal entendre, doncs, la crítica com una actitud, encertada o no, d'estima a la ciutat.

Un dels perills d'incivisme és que en l'espai públic no hi hagi un mínim comú denominador que permeti la convivència pacífica entre ciutadans que tenen respostes diferents a les preguntes que no tenen resposta des de la raó. Ens referim a l'existència d'una societat plural on els ciutadans tenen unes idees diferents des del punt de vista religiós o filosòfic. Per tant, recomanen debatre a la ciutat què vol dir la laïcitat i quins canvis institucionals i culturals ens plantejem davant l'evident pluralitat de Sabadell des d'aquest punt de vista. Cal el màxim respecte per les diferents opcions religioses i filosòfiques i per tant, ca establir regles de joc comunitàries que ho facin possible.

La nostra recomanació és que si es vol aconseguir un major grau de civisme, cal fer-ne un gran debat a la ciutat, però el seu marc no és el debat sobre les ordenances municipals, com es fa equivocadament en altres ciutats dels nostre entorn, sinó sobre les prioritats polítiques municipals, els pressupostos, l'augment de l'estat de benestar i especialment els serveis públics adreçats als infants, educació, salut i urbanisme i a les formes de relació entre l'ajuntament i els seus propietaris: els ciutadans, és a dir, els mecanismes de presa de decisions. Si no, és com si per constituir un país es discutís el codi penal abans que la constitució. Recomanariem no fer campanyes de sensibilització, creure que la gent no té actituds cíviques perquè no les coneix, és d'una ingenuïtat arravatant. De fet hom té la sensació que cada campanya pel civisme l'únic que s'aconsegueix és més incivisme. Ens decantaríem per fer programes d'actuació sobre aspectes concrets que cal millorar –dos o tres cada any- i que ja es contempen a les actuals normes municipals. Cal això sí plantejar-se objectius i després avaluar-los.

Als humans ens costa molt reconèixer-nos en el que no ens agradem i ho projectem cap als "altres". De fet podríem entendre l'actual estat de crítica al civisme de la ciutat, amb una autocrítica. No ens agradem i ens emmirallem en aquells que ens semblen més llunyans, però és el reflex del mirall.

Però cal acabar dient que la major part dels ciutadans de Sabadell, en general, tenen comportaments força cívics. Els darrers 30 anys el ciutadà ha anat comprenent que la ciutat és seva i cada dia hi ha més persones que quan algú ataca l'espai públic senten que s'ataca una part del seu patrimoni. Potser aquest és el missatge que donen els ciutadans amb les seves queixes. No és que l'incivisme avanci, sinó que –com en tantes altres coses- ara som més exigents, som més ciutadans i exigim més, de les institucions i dels altres ciutadans. I aquest és un missatge d'optimisme.

- 1 Baró de Maldà: "Calaix de sastre" 1769-1791 I, Curial, Barcelona 1988. Pàg. 93
- 2 Baró de Maldà: "Calaix de sastre" 1769-1791 I, Curial, Barcelona 1988. Pàg. 165
- 3 Baró de Maldà: "Calaix de sastre" 1769-1791 I, Curial, Barcelona 1988. Pàg. 169
- 4 Antonio Gil "Mujeres ante la justicia eclesiástica: un caso de separación matrimonial en la Barcelona de 1602" a VVAA Las mujeres en el antiguo régimen, Icaria, Barcelona, 1994, p. 179
- 5 Odón de Buen: "Mis memorias", Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 2003
- 6 Sobreviure a Barcelona, Dones, pobresa i assistència al segle XVIII, Montserrat Carbonell i Esteller, Eumo Editorial, Vic 1997. Pròleg Eva Serra i Puig. Pàg. 14
- 7 Marta Vicente Valentin a: "Mujeres artesanas en la barcelona moderna a VVAA Las mujeres en el antiguo régimen, Icaria, Barcelona, 1994. Pàg. 72
- 8 Miquel Carreras i Costajussà: "Elements d'història de Sabadell" Ajuntament de Sabadell, Sabadell 1989.
- 9 Manuel Fraga Iribarne: "En Busca del tiempo servido" a Xavier Domènech: "Quan el carrer va deixar de ser seu", Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2002. Pàg. 6.
- 10 Idees extretes del magnífic pròleg de la comissió de cultura de l'Ajuntament de Sabadell a Miquel Carreras i Costajussà: "Elements d'història de Sabadell" Ajuntament de Sabadell, Sabadell 1989.
- 11 John Stuart Mill Sobre la libertad. Prólogo Isaiah Berlin. Alianza editorial. Madrid 1992, 76
- 12 Joan Sallarès a Miquel Carreras i Costajussà: "Elements d'història de Sabadell" Ajuntament de Sabadell, Sabadell 1989.